فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال سی و دوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۶، شماره پیاپی ۱۲۷

دکتر سیروس احمدی نوحدانی، استادیار، جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران
آرزو النچری چاودرچی، دانشجوی کارشناسی ارشد، جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

Dr. S.Ahmadi
A.Alancharchvdorchi
a.alanchari@yahoo.com

تأثیر شکل هندسی مرز بر امنیت مرزهای غربی ایران

دریافت مقاله: ۹۶/۹/۲ پذیرش نهایی: ۹۶/۱۱/۱۵

DOI: 10.29252/geores.32.4.222

مرزهای بین‌المللی از زمان پیدایش تاکنون از موضوعات موردتوجه جغرافیای سیاسی بوده است. شکل و نوع مرزها از مواردی است که در امنیت ملی و نیز موضع‌گیری آفندی یا پدافندی کشورها اهمیت زیادی دارد. شکل هندسی مرز ازنظر محدب، مقعر و مستقیم بودن، یکی از ویژگی‌هایی است که طی دهه‌های اخیر توجه بیشتری به آن شده و مطالعاتی روی آن صورت گرفته است و ما نیز برآنیم تا بررسی کنیم که شکل هندسی مرزها چه تأثیراتی بر امنیت ملی می‌گذارند.این پژوهش به روش توصیفی – تحلیلی انجام‌گرفته است و به بررسی تأثیر شکل هندسی مرزهای غربی ایران در امنیت ملی می‌پردازد؛ نتیجه بررسی‌ها نشان داد که مرزهای مقعر نقش پدافندی دارند و مرزهای محدب دارای نقش آفندی بوده و حساسیت امنیتی بیشتری دارند و به همین جهت منابع انسانی، اقتصادی و نظامی بیشتری برای نگهداری از آن‌ها صرف می‌شود تا امنیت مرزی و درنتیجه امنیت ملی کشور فراهم گردد.

واژگان کلیدی:مرز، شکل هندسی مرز، امنیت ملی، ایران.

مقدمه

مرزهای سیاسی تعیین‌کننده حدود حاکمیت کشورها هستند و امنیت مرزها یکی از دغدغه‌های اصلی حاکمان کشور می‌باشد. امنیت مرزها تأثیر مستقیم بر امنیت ملی هر کشور دارد. مرزهای بین‌المللی با انواع مختلف و ویژگی‌های متعددشان تأثیرات متفاوتی بر امنیت مرزی می‌گذارند و از این نظر اهمیت بالایی دارند. مرزهای ایران نیز از این امر مستثنا نیستند. در این پژوهش قصد داریم ویژگی‌ها و اشکال مختلف مرزهای ایران در غرب کشور (مرز ایران و عراق) را شرح داده و تأثیر آن‌ها بر امنیت ملی ایران را بیان کنیم. چراکه مرزهای غربی ایران متنوع‌ترین نوع مرزها هستند و همچنین در طول تاریخ این مرزها کشمکش‌های فراوانی را تجربه کرده و همواره در تدوین استراتژی‌های ملی به‌ویژه برنامه‌ها و راهبردهای امنیت ملی به‌عنوان عاملی مؤثر و پر رنگ ایفای نقش کرده‌اند.

مرز یکی از پدیده‌هایی است که از دیرباز دارای اهمیت زیادی در سیاست کشورها داشته است. مرزهای بین‌المللی سطوح مشخص و قراردادی هستند که به‌موجب آن‌ها حوزه حاکمیت دو کشور مشخص‌شده و وسعت قلمروشان تعیین می‌گردد. مرزها گاهی موجب بروز مناقشات منطقه‌ای و گاه منشأ همکاری هستند. مطالعه مرزها و شناخت دقیق آن‌ها نیز ازاین‌روی الزامی می‌نماید و تحدید حدود دقیق مرزها به دلیل جلوگیری از اختلافات احتمالی بعدی بسیار برای کشورهای هم‌مرز مهم است.

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/geores.32.4.222]

شکل و نوع مرزها در امنیت ملی و نیز در نحوه مدیریت آن‌ها از اهمیت زیادی برخوردار است. شکل هندسی مرز ازنظر محدب، مقعر و مستقیم بودن، موردتوجه متخصصان است و در این پژوهش برآنیم تا بررسی کنیم که شکل هندسی مرزها چه تأثیراتی بر امنیت ملی می‌گذارند. پنج استان غربی ایران در مرز مشترک با کشور عراق قرار دارند که عبارت‌اند از: آذربایجان غربی، کردستان، کرمانشاه، ایلام و خوزستان. این مرز مشترک دارای بالاترین تنوع نوع مرزی است که شامل انواع مرزهای آبی و خشکی با اشکال هندسی گوناگون (مقعر، محدب، مستقیم) می‌باشد. این مرزهای متنوع با ویژگی‌های گوناگون و متفاوتشان در تعاملات گذشته دو کشور نقشی اساسی ایفا نموده‌اند. در آینده نیز تأثیر این نوع مرز در امنیت کشور و موضع آفندی و پدافندی آن غیرقابل‌انکار است.با توجه به مطالعات و تحقیقاتی که در این زمینه انجام شد، این نتیجه به دست آمد که علی‌رغم اینکه بین شکل هندسی مرز و امنیت ملی رابطه مستقیم برقرار است، اما پژوهش‌های چندانی در این زمینه صورت نگرفته و کسانی که مرزهای غربی را مطالعه کرده و تحقیق در این زمینه انجام داده‌اند نیز موارد دیگری را ملاک قرار داده‌اند و صرفاً در خوشبینانه‌ترین حالت اشاره‌ای گذرا و بسیار کوتاه به شکل هندسی مرزها کرده‌اند؛ هدف پژوهش حاضر این است که رابطه بین شکل هندسی مرز و امنیت ملی کشورها (موردمطالعه مرزهای غربی ایران) مشخص نماید. سؤال اصلی پژوهش نیز این است که شکل هندسی مرز چه تأثیری در امنیت مرزهای غربی ایران دارد؟ سؤالات فرعی پژوهش نیز عبارتند از این که شکل مرزهای ایران در غرب کشور چگونه است؟ شکل هندسی مرز چه تأثیری در اتخاذ سیاست‌های دفاعی – امنیتی در مرز دارد؟

فرضیه‌های موردنظر پژوهش نیز به شرح زیر می باشند:

به نظر می‌رسد مرزهای غربی ایران به لحاظ شکل هندسی از تنوع بالایی برخوردار بوده و شامل مرز مقعر، محدب و مستقیم می‌باشند. به نظر می‌رسد نوع و شکل هندسی مرز تأثیر مستقیمی در اتخاذ سیاست‌های دفاعی – امنیتی متخذه در مناطق مرزی دارد و مرزهای محدب و مقعر با ایجاد شرایط آفندی و پدافندی موجب ایجاد شرایط تهاجم یا دفاع در کشور دارنده آن می‌گردد.

این پژوهش به لحاظ ماهیت از نوع توصیفی – تحلیلی می‌باشد. اطلاعات موردنیاز از اسناد کتابخانه‌ای، اینترنت، اطلس‌ها و... گردآوری‌شده است. برای نشان دادن واضح‌تر نتایج از نرم‌افزار GIS و نقشه استفاده‌شده است.

مفاهیم به کار رفته

مفهوم سرحد[1]: درگذشته مفهوم مرز به معنای کنونی وجود نداشت. میان دو امپراتوری یا دو حاکمیت مجزا منطقه‌ای پهناور بود که سرحد خوانده می‌شد. چون مرزها درگذشته به‌طور دقیق و روشن مشخص نبودند، یک منطقه با وسعت متفاوت به‌عنوان منطقه سرحدی مشهور می‌شد. اما با پیشرفت در تکنیک‌های مساحی، توپوگرافیک و کارتوگرافیک و وسایل اطلاعاتی موردنیاز برای تعیین دقیق مرز، حدود کشورها به‌طور دقیق‌تر تعریف، مشخص و نشانه‌گذاری شدند و درنتیجه مفهوم مرز جایگزین مفهوم سرحد شده است. (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۱۹۰).

مفهوم حدود[2]: حدود خطوطی هستند که گاه در طول تاریخ تعیین‌کننده حد ترخص احشام و اتباع کشور همسایه بود و بعدها بسیاری از این حدود مبنای تعیین مرز میان کشورها قرار گرفت. در واقع حدود خطوط فرضی هستند که بخشی از کارکرد مرز رادارند اما نه همه آن را .

[1] Frontier
[2] Limits

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.29252/georesearch.32.4.222]

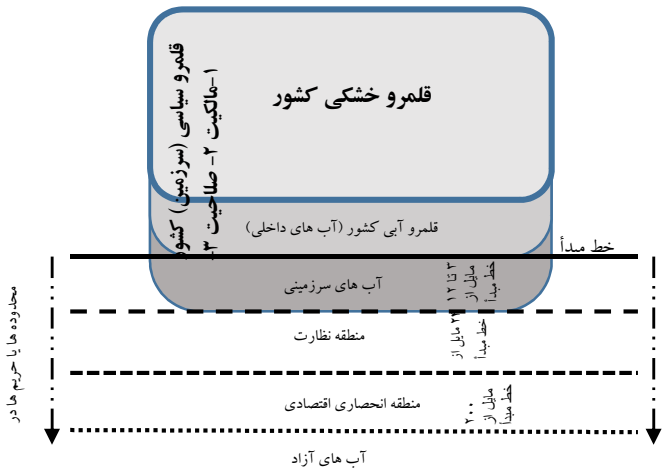

شکل ۱- محدوده قلمرو سیاسی (سرزمین) کشور

منبع: (جان‌پرور، ۱۳۹۴)

حکومت ملی در سرزمین داخل مرز خود از صلاحیت و حاکمیت برخوردار است درحالی‌که در حدود این‌گونه نیست و صلاحیت‌ها کاهش می‌یابد. مانند حدود دریایی که بعد از خط مبدأ و آب‌های داخلی تعیین می‌شوند. یعنی آب‌های سرزمینی، منطقه نظارت، منطقه انحصاری اقتصادی جزو حدود کشور ساحلی محسوب می‌شوند و صلاحیت بهره‌برداری و اختیارات کشور ساحلی بر اساس توافقات دو یا چندجانبه یا کنونسیون‌های بین‌المللی تعیین می‌گردد (جان‌پرور، ۱۳۹۵).

مفهوم سامان[3]: سامان، منطقه‌ای با وسعت‌های متفاوت در فراسوی خط مرزی است. در واقع سامان منطقه‌ای است که کنش متقابل و انتقال کارکرد بین دو موجودیت سیاسی مستقل با عرض های نامشخص را نشان می‌دهد (جان‌پرور، ۱۳۹۵).

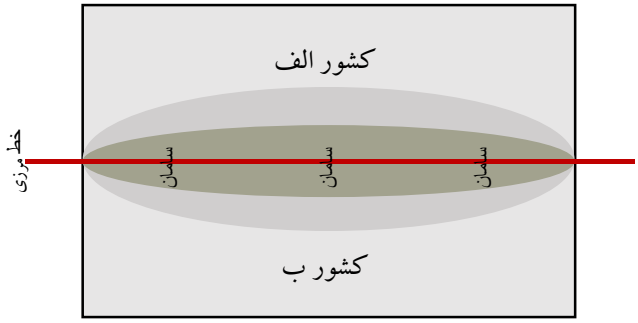

شکل ۲- سامان بین دو کشور

مفهوم مرز[4]**:** از نظر مارتین گلاسنر مرز یک خط نیست بلکه یک سطح است، خطی عمودی که از طریق فضا، خاک و زیرزمین کشورهای همسایه را از یکدیگر جدا می‌کند. این سطح درروی زمین به‌صورت یک خط به نظر می‌رسد (Glassner, 1993: 75).

خطوط مرزی، خطوط اعتباری و قراردادی هستند که به‌منظور تحدید حدود یک واحد سیاسی بر روی زمین مشخص می‌شوند. چنانچه منظور از واحد سیاسی دولت باشد، خطوطی که سرزمین یک دولت را از دولت همسایه جدا می‌سازند، به مرزهای بین‌المللی معروف‌اند (میرحیدر، ۱۳۷۱: ۱۴۱). مرزها به‌طورکلی تعیین‌کننده حدود و قلمرو حاکمیت و مالکیت یک دولت یا نظام سیاسی هستند

[3] Border
[4] Boundary

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.29252/georesearch.32.4.222]

و کشورها و دولت‌ها را از یکدیگر جدا و متمایز می‌کنند (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۲۹۹).انسان برای مشخص ساختن پیرامون جولانگاه خود، آن‌گونه که با گستره جولانگاه همسایه تداخل نیابد ناچار به تعیین خطوطی قراردادی در بخش پیرامون محیط زیست یا قلمرو خود است. گونه گسترش‌یافته این مفهوم خط پیرامونی است که بخش پایانی جولانگاه یک دولت را مشخص می‌سازد و جنبه سیاسی پیداکرده است، مرز خوانده می‌شود (مجتهد زاده، ۱۳۷۹: ۳۱).

انواع مرز: درکلی‌ترین تقسیم‌بندی مرز، مرزها به سه دسته هوایی، خشکی و آبی تقسیم می‌شوند که هرکدام دارای زیرشاخه‌ها و تقسیم‌بندی‌های فراوان با ویژگی‌ها و قوانین کاملاً متفاوت هستند.

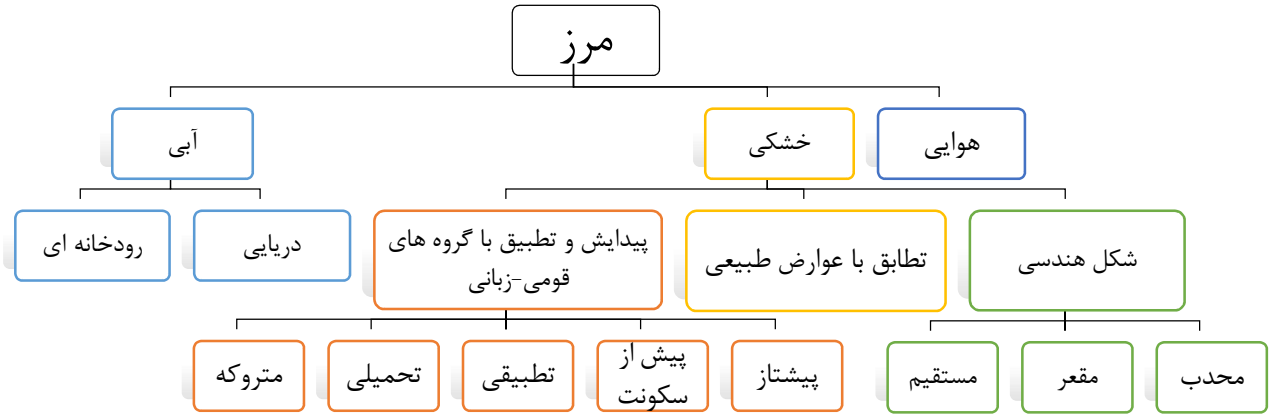

نمودار ۱- انواع مرز

انواع مرز بر اساس شکل هندسی

در بسیاری از کشورها جایی که استفاده از عوارض طبیعی برای تعیین خط مرز ممکن نباشد، از خطوط نصف‌النهار، مدارها و یا خطوط مستقیم و مدور استفاده می‌کنند. این‌گونه مرزها را مرزهای هندسی گویند (میرحیدر، ۱۳۷۱: ۱۵۱).مرزهای هندسی به سه نوع محدب، مقعر و مستقیم تقسیم می‌شوند.

مرز محدب: مرزهایی هستند که رو به خارج از کشور هستند. به همین دلیل تصرف آن شهرهایی که در این مرز قرار دارند، سخت‌تر است. اما اگر این مرزها تصرف شوند قدرت کشور از بین می‌رود. به همین دلیل عراق به خوزستان که یک مرز محدّب است حمله کرد و چون گرفتن این مرز خیلی سخت بود شکست خورد.

مرز مقعر: مرزهایی هستند که به داخل کشور فرورفته‌اند. تصرف کردن این مرزها راحت‌تر از تصرف مرزهای محدّب است.

مرز مستقیم: مرزهایی هستند که با خط صاف نشان داده می‌شوند. مثلاً تمام مرزهای کشور مصر را مرزهای مستقیم تشکیل می‌دهند. داشتن چنین مرزهایی دو دلیل دارد:۱- مستعمره بودن کشور ۲- کشورهایی با دخالت و نفوذ به خاک کشور و تقسیم آن، کشور را به این صورت درآورده‌اند (www.tabaghesheshom.loxblog.com).

مفهوم امنیت ملی: اصطلاح «امنیت ملی» به امنیت دولت‌های ملی اشاره دارد و به لحاظ گفتمان امنیتی ذیل گفتمان مدرن قرار می‌گیرد (رحیمی، ۱۳۹۴: ۱۰).امنیت ملی شامل حفظ استقلال کشور، تمامیت ارضی، ثبات سیاسی، تضمین بقای ارگانیک (فیزیکی و

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.29252/geores.32.4.222]

جمعی) مردم، ایجاد شرایط لازم برای رفاه اقتصادی، فراهم کردن امکان فراغت خاطر نسبت به تهدیدهای اجتماعی و زیست‌محیطی، تأمین و حفظ هماهنگی میان اقوام و طوایف درون کشور است. هر چیزی که از داخل یا خارج مانع حفاظت از منافع یادشده شود تهدیدی علیه امنیت ملی است (همان: ۱۳).

مفهوم امنیت مرزی: امنیت مرزی به معنای جلوگیری از هرگونه اعمال خلاف قانون در طول مرزهای یک کشور و قانونی کردن تردد اشخاص و حمل‌ونقل کالا و حیوانات اهلی با رعایت ضوابط قانونی و از طریق دروازه‌های مجاز مرزی است. امنیت مرزها پشتوانه‌ای محکم برای امنیت با ابعاد متنوع آن در داخل کشور است و هرگونه ناامنی در مرز قادر است در سیستم‌های اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و نظامی داخل کشور اخلال ایجاد کند. در مقابل امنیت مطلوب قادر است در حد خود در امنیت مرزی و داخلی کشور سهم بسیار برجسته‌ای را به خود اختصاص دهد (زرقانی، ۱۳۸۶: ۱۱۸).

مفهوم فضا: فضا واژه‌ای است که در زمینه‌های متعدد و رشته‌های گوناگون از قبیل فلسفه، جامعه‌شناسی، معماری، شهرسازی و جغرافیا به‌طور وسیع مورداستفاده قرار می‌گیرد (حافظ نیا و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۶). فضا در جغرافیا عبارت است از بخشی از سطح زمین که مورد سکونت انسان قرار داشته و جایگاهی است که ساختار زندگی اجتماعی در آن تحقق می‌یابد (همان: ۷۹). در واقع فضای جغرافیایی بخشی از سطح کره زمین است که انسان در آن تأثیر و تأثر دارد.

مفهوم مکان: مکان به یک واحد از فضا، مثل یک شهر، استان یا کشور اطلاق می‌شود. به عبارتی، هرگاه موقعیت دارای اطلاعات معین و خاص بوده و هویت پیدا کند به مکان تبدیل می‌شود (حافظ نیا، ۱۳۹۰: ۱۵۷). مکان‌ها، فضای جغرافیایی را تشکیل می‌دهند یعنی فضای جغرافیایی از چندین مکان به‌هم‌پیوسته که با یکدیگر نقش کارکردی ایجاد می‌کنند شکل می‌گیرد.

محیط‌شناسی پژوهش

استان آذربایجان غربی: این استان با حدود ۴۳۶۶۰ کیلومترمربع وسعت، در شمال باختری کشور و بین استان‌های کردستان، آذربایجان شرقی و زنجان قرار دارد. حد شمالی آن به جمهوری آذربایجان و حد غربی آن به عراق و ترکیه محدود است. مرکز استان، شهر ارومیه، تا تهران ۸۹۴ کیلومتر فاصله دارد (نباتی، ۱۳۸۴: ۱۳). این استان بین′ ۵۸ °۳۵ تا′ ۳۹ °۴۶ عرض شمالی و′ ۳ °۴۴ تا' ۲۳ °۴۷ طول شرقی قرار دارد (www.scipost.ir). این استان یکی از مناطق کوهستانی کشور است و توپوگرافی متنوع و گسترده‌ای دارد. پوشش گیاهی استان از نوع جنگل‌های طبیعی، جنگل‌های مصنوعی و نیز مراتع قشلاقی، ییلاقی و میان‌بند است (نباتی، ۱۳۸۴: ۱۳).

استان کردستان: استان کردستان با وسعت ۲۹۱۳۷ کیلومترمربع در غرب ایران واقع‌شده است. بین مدارهای′ ۴۴ °۳۴ و′ ۳۰ °۳۶ شمالی و بین نصف‌النهارهای' ۳۱ °۴۵ و′ ۱۶ °۴۸ شرقی قرار دارد. این استان از شمال با آذربایجان غربی و بخشی از زنجان، از شرق با استان همدان و بخش دیگری از استان زنجان، از جنوب با استان کرمانشاه و از سمت غرب با کشور عراق هم‌مرز است (www.Tak-ir.com)؛ این مرز مشترک با عراق حدود ۲۳۰ کیلومتر و از نوع مرز خاکی می‌باشد. ازلحاظ اقلیمی و طبیعی استان کردستان منطقه‌ای کوهستانی می‌باشد و به علت داشتن ارتفاعات متعدد و بارندگی فراوان، یکی از نقاط سردسیر کشور به شمار می‌رود. ولی در بعضی از نقاط نسبت به پستی‌وبلندی که دارد هوا متغیر است. کوه‌های غربی این استان مانعی برای نفوذ آب‌وهوای مرطوب مدیترانه‌ای به داخل استان می‌باشد (عامری، ۱۳۶۷: ۱۹).

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/geores.32.4.222]

استان کرمانشاه: استان کرمانشاه با مساحتی حدود ۹۳۳۹۰ کیلومترمربع، در غرب ایران، ′۲۰ °۴۵ تا ′۱ °۴۸ عرض شمالی و °۳۳ ′۳۷ دقیقه تا ′ ۱۷ °۳۵ و طول شرقی قرار دارد (www.fa.wikipedia.org). از سمت شمال به کردستان و از جنوب به استان‌های لرستان و ایلام و از غرب به عراق و از شرق به استان همدان محدود است. استان کرمانشاه منطقه‌ای کوهستانی است و دارای جنگل‌های حاصلخیز و مراتع سرسبز است و یکی از مراکز دامداری ایران می‌باشد. این استان به‌طور متوسط ۱۲۰۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارد. در منطقه کرمانشاه کلیه رشته ارتفاعات موازی با یکدیگر و تقریباً دارای یک‌جهت شمال غربی – جنوب شرقی می‌باشد. در مرزهای استان کرمانشاه ارتفاع آن‌ها کمتر می‌شود و چون امتدادشان شمال غربی – جنوب شرقی است، دره‌های بین آن‌ها تا خاک عراق پیش می‌رود، بنابراین ورودی‌های بی‌شماری را تهیه می‌نماید. ازلحاظ موقعیت مرزی، استان کرمانشاه با برخورداری از حدود ۳۰۰ کیلومتر مرز مشترک با کشور عراق، دارای ارزش نظامی زیادی است و از سوی دیگر به دلیل نوع قرارگیری ارتفاعات (به‌طور پله‌ای و موازی با مرز) موقعیت خوب پدافندی و نیز شکل هندسی مرز و محدب بودن آن، موقعیت خوب آفندی را برای کشورمان ایجاد کرده و ازنظر استراتژیک دارای اهمیت می‌باشد (عزتی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۰).

استان ایلام: استان ایلام با مساحتی حدود ۱۹۰۸۶ کیلومترمربع، در غرب کشور، بین′ ۵۸ °۳۱ تا′ ۱۵ °۳۴ عرض شمالی′ ۴۴ °۴۵ تا′ ۱۰ °۴۸ طول شرقی قرار دارد. این استان یک منطقه کوهستانی و مرتفع است که در غرب و جنوب غربی کشور در میان رشته‌کوه‌های کبیر کوه از سلسله جبال زاگرس قرار دارد. از شمال به استان کرمانشاه، از جنوب به قسمتی از خوزستان و کشور عراق، از شرق به استان لرستان و از غرب به کشور عراق محدود است. استان ایلام حدود ۴۲۵ کیلومتر مرز مشترک با کشور عراق دارد. کوه‌های ایلام ازجمله ناهمواری‌های سلسله جبال زاگرس است. در حاشیه غربی این رشته‌کوه و به‌صورت چین‌های موازی در جهت شمال غربی – جنوب شرقی امتدادیافته است. نواحی شمال و شمال شرقی استان کوهستانی و دارای ارتفاعات مهمی است. مناطق غرب و جنوب غربی آن از زمین‌های پست و کم ارتفاع و تپه‌ماهور تشکیل‌شده است. استان ایلام دارای سه منطقه آب و هوایی (آب‌وهوای سرد کوهستانی، آب‌وهوای معتدل کوهستانی و آب‌وهوای صحرایی و نیمه صحرایی) است (www.Tak-ir.com).

استان خوزستان: استان خوزستان با مساحت ۶۴۰۵۷ کیلومتر مربع در جنوب غربی ایران در کرانه خلیج فارس و اروندرود قرار دارد و مرکز استخراج نفت و گاز ایران به شمار می‌آید. این استان در محدودهٔ ۴۲ °۴۷ تا′ ۳۹ °۵۰ طول شرقی′ ۲۹ °۵۸ تا′ ۳۲ °۵۸ شمالی از خط استوا قرار دارد.خوزستان از شمال به استان لرستان، از شمال شرقی و شرق به استان چهارمحال و بختیاری، از شمال غربی به استان ایلام، از شرق و جنوب شرقی به استان کهگیلویه و بویراحمد، از جنوب به استان بوشهر و خلیج فارس و از غرب به کشور عراق محدود می‌شود. این استان از شمال و شرق توسط کوه‌های زاگرس احاطه‌شده است، با حرکت به سمت داخل استان از ارتفاع این کوه‌ها کاسته شده و جای خود را به تپه‌ماهورها می‌دهد. خوزستان شامل دو منطقه کوهستانی و جلگه‌ای است. دوپنجم کل مساحت استان را کوهستانی و سه‌پنجم آن جلگه‌ای است.

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/georesearch.32.4.222]

شکل ۱- استان‌های هم مرز ایران با کشور عراق

یافته‌های تحلیلی

مرزهای ایران

بر اساس کتاب شناسنامه جغرافیای طبیعی ایران، طول مرزهای ایران ۸ هزار و ۷۳۱ کیلومتر می‌باشد؛ که ۲۶۷۰ کیلومتر آن در شمال، ۱۹۲۳ کیلومتر در شرق، ۲۰۴۳ کیلومتر در جنوب و ۲۰۹۵ کیلومتر آن در غرب کشور است (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۰۶).

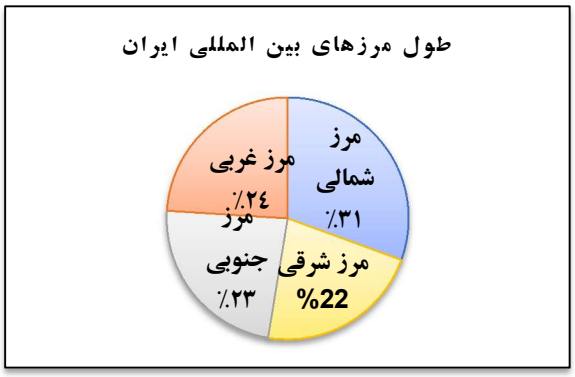

شکل۲- طول مرزهای بین‌المللی ایران

منبع: (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۰۶)

همان‌طور که در شکل ۲ نمایش داده‌شده، بیشترین سهم به مرزهای شمالی (۳۱٪) و کمترین سهم به مرزهای شرقی (۲۲٪) کشور تعلق دارد. از این ۸۷۳۲ کیلومتر، ۲۷۰۰ کیلومتر مربوط به کرانه‌های دریایی در خلیج‌فارس، دریای عمان و دریای خزر است. مرزهای رودخانه‌ای ایران با همسایگان برابر با ۱۸۳۰ کیلومتر، مرزهای خشکی با همسایگان برابر با ۴۱۱۳ کیلومتر و مرزهای دریاچه‌ای و باتلاقی در حدود ۸۸ کیلومتر است (همان:۳۰۸).

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/geores.32.4.222]

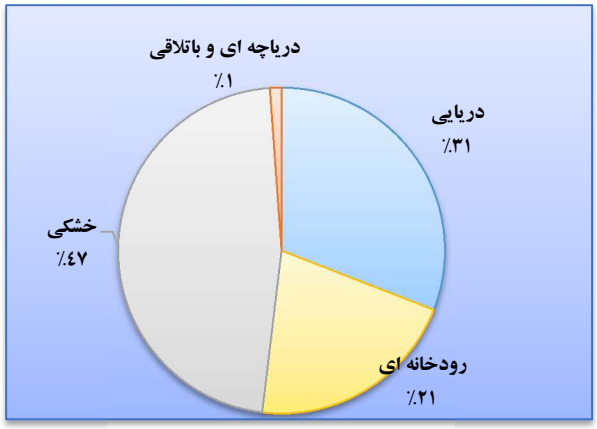

نمودار ۳- طول مرزهای بین‌المللی ایران به تفکیک نوع مرز

منبع: (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۰۸)

مسیر عمومی مرزهای ایران

کشور ایران در شمال خود با کشورهای ارمنستان، جمهوری آذربایجان و ترکمنستان هم‌مرز است. این مرز از محل تلاقی فراسوی سفلی و رود ارس و از محلی که به دار کلان یا دیم قشلاق معروف است، شروع می‌شود و در کرانه ساحلی دریای خزر امتدادیافته و درنهایت در دو فرسنگی شمال سرخس به رود تجن منتهی می‌شود (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۰۶).

ایران در شرق خود با بخشی از ترکمنستان، افغانستان و پاکستان مرز مشترک دارد. این مرز از دو فرسنگی شمال سرخس ناصری در رودخانه تجن آغاز می‌شود و در شرق بندر گواتر به دریای عمان منتهی می‌گردد. مرز ایران در آب‌های جنوب، تابع مقرّرات کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق بین‌الملل دریاها است. مرزهای غربی ایران شامل مرز ایران با کشورهای عراق و ترکیه است که از بندر فاو در مصبّ اروندرود (شط العرب) آغاز می‌شود و در محل التقای رود ارس با فراسوی سفلی خاتمه می‌یابد (همان: ۳۱۰).

جغرافیای ناحیه مرزی غرب

جغرافیای اراضی سرحدی ایران و عراق بسیار متنوع است. در جنوب، مرز به‌طور ناهمواری در مسیر آبراه شط العرب قرار می‌گیرد و منطقه مجاور آن پیش از آنکه از داخل منطقه کوهپایه‌ای رشته‌کوه زاگرس و فلات مرتفع آن عبور کند، سرتاسر جلگه دجله و فرات را می‌پیماید. رشته‌کوه‌های توروس مرتفع می‌شوند، و پیچیدگی مکان نگاری به‌طرف شمال به همراه حوزه‌های آبگیر محدود و میان کوه‌های رودخانه‌ای عمیقاً نفوذپذیر، خطوط عمده ارتباطی را شکل می‌دهند. باوجوداین یک عامل عمده پیونددهنده میان این عناصر مکان نگاری وجود دارد که ترکیب اراضی سرحدی را شکل می‌دهد و آن اینکه همه این عناصر، چه اراضی باتلاقی یا کوهستانی به‌صورت پایدار، مانع سکونت انسانی بوده‌اند (مک لاخلان،۱۹۸۶: ۳۸۰).

مرزهای غربی ایران و شکل هندسی آن‌ها

مرزهای کشور ایران با کشور عراق در پی قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر و با در نظر گرفتن پروتکل الحاقی ۱۳ ژوئن ۱۹۷۵ در تاریخ ۲۱ دسامبر ۱۹۷۵ تحدید حدود گردید (عزتی و همکاران،۱۳۹۰: ۲۲).

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/georesearch.32.4.222]

در ضلع غربی، مرز ایران با عراق از بندر فاو در مصبّ اروندرود (شط العرب) آغاز می‌شود و تا بالای کوه فیلیه در مسیر اروند امتداد می‌یابد؛ سپس نهر خیّن را قطع می‌کند و پس از عبور از باتلاق هورالعظیم و مغرب دشت آزادگان (دشت میشان)، خطالرأس ارتفاعات حمرین را تا رودخانه تیب دنبال می‌کند. پس‌ازآن در غرب کوه‌های حمرین از خاور مندلیج گذشته، تا گنبد چاه حمام امتداد می‌یابد؛ از این محل خط مرز از رود تیب خارج می‌شود و به سمت شمال تا رود الوند ادامه پیدا می‌کند؛ سپس در مسیر رود به سمت غرب جهت می‌گیرد و به سمت شمال، بعد از خانقین و مغرب قره‌سو، در نزدیکی قلعه خرابه، با رود سیروان (دیاله) تلاقی می‌کند؛ آن گاه از مغرب کوه‌های اورامان گذشته، در شمال پس از پیشرفتگی دژ شاهپور، به رودخانه کالو منتهی می‌شود؛ پس از طی مسیر رود مذکور به سمت شمال غربی، از سلسله قندیل، مغرب اشنویه و خطالرأس ارتفاعات میان ایران و ترکیه عبور کرده، به دره قطور می‌رسد. سپس خطالرأس کوه‌های مرزی را پیموده، از حاشیه جنوب شرقی آرارات بزرگ عبور کرده، مستقیماً وارد رود ارس در محل التقای آن با فراسوی سفلی می‌شود (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۱۰).

مرزهای ایران با عراق از دهانه فاو تا دالامپر داغ از نوع مرز آبی است و بر اساس خط تالوگ تقسیم می‌شود و از دهانه فاو تا نهر خین تداوم می‌یابد. بقیه مرز مشترک بین دو کشور مرز خشکی است که از لحاظ شکل متنوع‌ترین مرز سیاسی می‌باشد. در منطقه قصر شیرین و نفت شهر مرز به‌صورت محدب، در دره شیلر بین کردستان ایران و عراق که بانه را از مریوان جدا می‌کند مرز به‌صورت مقعر، و در جلگه خوزستان مرز به‌صورت خط مستقیم می‌باشد.

نقشه ۲ – شکل هندسی مرزهای غربی ایران

نقشه ۳- مرزهای محدب ایران و عراق

شرایط مرزهای محدب ایران و عراق

مرز بین ایران و عراق در منطقه نفت شهر و قصر شیرین و مهران به لحاظ شکل هندسی از نوع مرز محدب می‌باشد.مرزهای محدب بهترین شرایط برای عملیات آفندی است و ابتکار عمل در دست دارنده آن است؛ مانند برآمدگی قصر شیرین بین میله مرزی شماره ۵۱ تا ۶۰، برآمدگی نفت شهر بین میله مرزی شماره ۴۴,۹ تا ۴۶. این دو برآمدگی ازنظر نظامی بسیار حائز اهمیت است و به همین دلیل رژیم عراق در سال ۱۳۶۵در ابتدای جنگ تحمیلی این دو برآمدگی را اشغال کرد (عزتی و همکار: ۱۳۹۰، ۲۸).

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/geores.32.4.222]

شرایط مرزهای مقعر ایران و عراق

مرزهای ایران و عراق در دره شیلر بین کردستان ایران و عراق که بانه را از مریوان جدا می‌کند از نوع مقعر می‌باشد. این مرزها به داخل کشور فرورفته‌اند و تصرف آن‌ها راحت‌تر از تصرف کردن مرزهای محدب است (www.tabaghesheshom.loxblog.com). این مرزها نقش پدافندی دارند.

شرایط مرزهای مستقیم ایران و عراق

مرز بین‌المللی ایران با عراق در غرب خوزستان طی معاهدات متعدد و سال‌های طولانی تعیین و تثبیت گردیده و به دلیل اختلاف‌نظر میان ایران و عراق بر سر تعیین مرز شط العرب/ اروندرود پیوسته مورد مناقشه بوده است. در بخش‌هایی از این منطقه که سرزمین باتلاقی و خالی از سکنه بوده، مرز را با خط مستقیم رسم کرده‌اند. اما در مسیر شط العرب، به دلیل وابستگی منابع نفتی ایران در آبادان به کشتیرانی در این رودخانه، ایران خواستار حق کشتیرانی در این منطقه بود. سرانجام با پذیرش راه‌حل تالوگ برای تعیین مرز رودخانه‌ای در دو کشور از سوی عراق، در قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر مرز رودخانه‌ای ایران و عراق نیز تعیین گردید (مک‌لاخلان، ۱۹۸۶: ۳۸۴).

شرایط مرزهای آبی ایران و عراق

مرزهای غربی ایران جمعاً به طول ۲۰۹۵ کیلومتر می‌باشد (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۰۷). از این مقدار ۱۷۴۴ کیلومتر آن مرز خشکی، و ۳۵۱ کیلومتر آن مرز آبی (رودخانه‌ای) می‌باشد. مرزهای آبی ایران و عراق از نوع مرز رودخانه‌ای است.

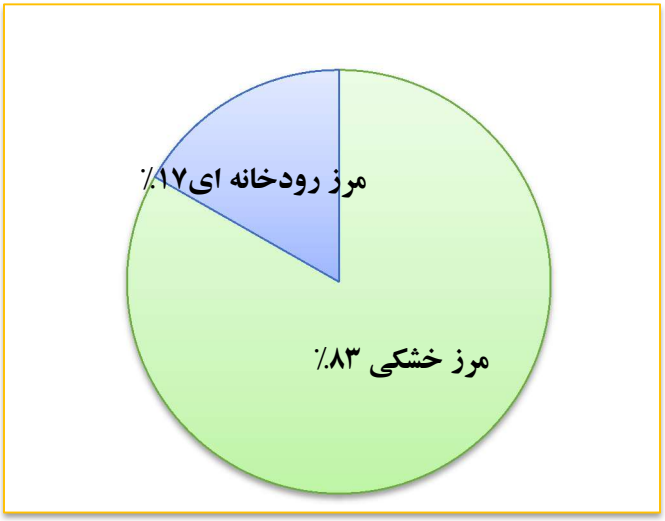

نمودار ٤- طول مرزهای غربی ایران به تفکیک نوع مرز

منبع: (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۰۷)

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/geores.32.4.222]

نقشه ٤- رودخانه‌های مرزی مشترک میان ایران و عراق

منبع: (احمدی نوحدانی، ۱۳۹۵)

در این مناطق خط مرزی بر اساس خط تالوگ تعیین‌شده است. خط تالوگ عمیق‌ترین نقاط بستر رود را به یکدیگر متصل می‌کند و به‌عنوان خط مرزی تعیین می‌شود و بیشتر در رودخانه‌هایی کاربرد دارد که کشتیرانی در آن‌ها امکان‌پذیر است (حافظ نیا و جان‌پرور، ۱۳۹۲: ۱۰۲). در این میان مشکلات ناشی از منازعه بر سر شط العرب / اروندرود بیش‌ترین توجه را به خود معطوف داشته است (مک لاخلان، ۱۹۸۶: ۳۷۷). ایران به دلیل وابستگی صنعت نفت آبادان به کشتیرانی در شط العرب / اروندرود، پیوسته خواستار تنظیم مرز رودخانه‌ای بر اساس خط تالوگ بوده، و عراق نیز پیوسته تلاش کرده تا این مزیت را در انحصار خود نگاه دارد (همان: ۳۸۴). تشدید تنش سیاسی بین ایران و عراق در سال ۱۹۶۹ به بعد عمدتاً اختلافات مرزی اروندرود بوده است. سرانجام، پس از امضای قرارداد ۱۹۷۵، رهبری عراق ازجمله صدام حسین توافق با ایران و پذیرش اصل تالوگ در سراسر آبراه اروندرود را نتیجه صلاحدید رهبری حزب بعث و دولت عراق و اقدامی واقع بینانه در جهت منافع اساسی کشور و ملت عراق اعلام کرد (سعادبخش، ۱۳۸۰: ۳). در این عهدنامه عراق با پذیرش راه‌حل تالوگ برای تعیین مرز رودخانه‌ای دو کشور در سرتاسر رودخانه مذکور و قائل شدن حقوق انحصاری کشتیرانی، امتیازات زیادی به ایران داد. ایران نیز در مقابل از حمایت شورشیان کرد عراق دست کشید و درنتیجه رژیم بعثی عراق ابقا شد.

نقش شکل هندسی مرز در شرایط بحرانی و جنگ

شکل هندسی مرز، در مواقع بحران و جنگ به‌ویژه برای اتخاذ سیاست آفندی یا پدافندی اهمیت حیاتی می‌یابد و در تعیین نوع استراتژی‌های نظامی و امنیتی بسیار مؤثر است. مرزهای محدب به داخل کشور همسایه کشیده شده‌اند و ازآنجاکه به درون خاک همسایه نفوذ دارند برای حمله در زمان جنگ، پیشانی جبهه محسوب می‌شوند، لذا نقش آفندی و تهاجمی دارند؛ مانند مرز ایران در منطقه قصر شیرین و نفت شهر. اما مرزهای مقعر به دلیل اینکه به سمت داخل کشور کشیده شده‌اند موقعیتی دارند که دشمن از آن برای نفوذ به داخل خاک کشور استفاده می‌کند، لذا مرزهای مقعر بیشتر نقش دفاعی و پدافندی دارند؛ مانند مرز ایران در منطقه دره شیلر بین کردستان ایران و عراق. نگهداری از این مرزها دشوارتر از مرزهای محدب است.

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/geores.32.4.222]

منطقه مرزی مهران در مرز مشترک ایران و عراق، دارای شرایط کاملاً استثنایی از نوع مرز محدب است و در زمان جنگ تحمیلی بسیار موردتوجه دولت‌های ایران و عراق بوده است. مهران، زبانه خاک ایران در عراق است. یعنی فقط محدب نیست، بلکه سه طرف آن را عراق در برگرفته و تنها ازیک‌طرف کوچک به ایران متصل است، لذا حمله به چنین زبانه‌هایی از سه طرف برای دشمن بسیار راحت‌تر است. از سوی دیگر مهران در زمان جنگ تحمیلی ایران و عراق، استراتژیک‌ترین نقطه جنگ بود زیرا از مهران به سمت شمال در داخل ایران ارتفاع به‌شدت افزایش می‌یابد و زمین‌ها برای عبور و مرور واحدهای نظامی سخت می‌شود، اما از مهران به سمت جنوب، ارتفاع کاهش‌یافته و زمین‌های همواری وجود دارد که مسیر مناسبی برای حرکت ادوات نظامی به سمت مرکز و جنوب ایران بود. به همین سبب، مهران در طی جنگ بارها توسط عراق اشغال و توسط ایران باز پس گرفته شد.

علل استراتژیک بودن مرزهای محدب

مرزهای محدب به دلیل فرورفتگی در خاک کشور همسایه و نفوذ در آن، در زمان جنگ نقش آفندی و تهاجمی دارند. تصرف شهرهایی که در مرزهای محدب قرار دارند دشوارتر از سایر مرزها است اما اگر این مرزها تصرف شوند توان بازدارندگی کشور دارنده مرز کاهش می‌یابد. مرزهای مقعر نیز به دلیل کشیدگی به داخل خاک کشور دارنده آن، موقعیت مناسبی برای نفوذ دشمن فراهم می‌کنند، لذا بیشتر نقش دفاعی و پدافندی دارند. در واقع مرز مقعر کشور x، برای کشور همسایه آن‌یک مرز محدب به شمار می‌رود. بنا بر دلایل مذکور، مرزهای محدب و مقعر، دارای اهمیت استراتژیک بوده و همواره موردتوجه دولت‌ها می‌باشند.

تعداد عملیات انجام‌شده ایران و عراق در طول ۸ سال جنگ به تفکیک نوع مرز

مرز ایران و عراق از حیث طبیعت جغرافیایی و شکل زمین به سه جبهه مختلف قابل‌تقسیم است:

جبهه جنوبی؛ از خرمشهر در دهانه خلیج‌فارس آغاز می‌شود و تا دهلران ادامه می‌یابد. شهر اهواز به‌عنوان مرکز استان خوزستان، مرکز این منطقه محسوب می‌شود (ابو غزاله، ۱۳۸۰: ۸۳). قسمتی از مرزهای این جبهه از نوع مرز مستقیم است.

جبهه میانی؛ بین مناطق کوهستانی داخل ایران و اراضی گسترده و پست داخل عراق قرار دارد. وضع زمین این منطقه به‌هم‌پیوسته است و به همین جهت برای انجام هرگونه عملیات نیروها مناسب است. شهرهای مهم ایران در این منطقه عبارت‌اند از مهران، قصر شیرین و کرمانشاه. قسمتی از مرزهای این جبهه از نوع مرز محدب است.

جبهه شمالی؛ این جبهه دنباله مناطق کوهستانی ایران به شمار می‌آید و استان کردستان را در برمی‌گیرد. به دلیل ماهیت کوهستانی منطقه، برای انجام دادن عملیات اصلی و مهم مناسب نیست. مهم‌ترین شهر ایران در این منطقه مهاباد است و مهم‌ترین شهر عراق سلیمانیه (ابو غزاله، ۱۳۸۰: ۸۵). قسمتی از مرزهای این جبهه از نوع مرزهای مقعر است.

جدول ۱- تعداد عملیات‌های گسترده ایران در جبهه‌های مختلف

جبهه جنوبی	جبهه میانی	جبهه شمالی
۱۹	۲	۶

منبع: (www.fa.wikipedia.org)

برخی عملیات‌های مرزهای جبهه جنوبی برای دفاع و دفع تهاجم دشمن و بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغال‌شده توسط نیروهای دشمن، و برخی دیگر برای تجاوز به سرزمین دشمن و تصرف شهرهای آن انجام‌شده است. عملیات‌های مرزهای جبهه میانی به‌منظور

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/georesearch.32.4.222]

دفاع و دفع تهاجم دشمن صورت گرفته است. عملیات‌های مرزهای جبهه شمالی اکثراً به‌منظور تضعیف روحیه نیروهای دشمن و کسب امتیاز و پیروزی انجام‌شده است.

نتیجه‌گیری

تأمین امنیت ملی و حفاظت از آن از مهم‌ترین دغدغه‌ها و وظایف دولت‌ها در هر کشور است. در برقراری امنیت ملی عوامل فراوانی دخالت دارند و شرایط وسیعی باید برقرار شود تا امنیت ملی پایدار بماند. یکی از این عوامل مؤثر بر امنیت ملی، مرزهای بین‌المللی هر کشور است که تأثیر بسیار بالایی بر امنیت ملی می‌گذارد. مرزهای ایران نیز همان‌طور که در تاریخ کشور می‌توان مشاهده کرد، تأثیر زیادی در برقراری امنیت ملی داشته و دارند.

مرزهای غربی ایران با کشور عراق به دلیل تنوع بالایی که به دلیل شکل مرزدارند نقش پررنگ‌تری نیز در تأمین امنیت ملی داشته و دارد. در این منطقه ۷۲۵ میله مرزی وجود دارد که از این تعداد ۱۲۶ میله اصلی و ۵۹۹ میله فرعی می‌باشد که نشان‌دهنده حساسیت بالای علامت‌گذاری این مرزها است. مرز مستقیم ایران با عراق در منطقه خوزستان واقع‌شده و به دلیل وجود باتلاق و عدم سکونت در این منطقه چندان مناقشه‌ای در این مورد وجود نداشته است. در ادامه این مرز به سمت جنوب مرز رودخانه‌ای اروندرود قرار دارد که تقسیم آب آن بر مبنای خط تالوگ انجام‌شده و همواره مورد اعتراض و مناقشه میان دو کشور بوده است.

مرزهای محدب نقش آفندی داشته و موجب می‌شود در ابتدا و شروع درگیری‌های نظامی، ابتکار عمل در دست کشور دارنده آن باشد. در مقابل، کشوری که از چنین امتیاز مرزی برخوردار نیست تلاش می‌کند این ابتکار عمل را در شروع بحران از طرف مقابل سلب کند. مرز محدب ایران با عراق، در منطقه نفت شهر و قصر شیرین و مهران قرار دارد که همواره برای کشور عراق وسوسه‌انگیز بوده، تا جایی که در برخورد نظامی ایران و عراق نیز قبل از هر چیز مرزهای محدب کشور دستخوش آفند عراق شد.

مرز مقعر ایران با عراق در منطقه دره شیلر بین کردستان ایران و عراق است که بانه را از مریوان جدا می‌کند. این مرز به‌صورت یک فرورفتگی به سمت داخل ایران است که تصرف آن آسان‌تر از تصرف مرزهای محدب است.

می‌توان چنین نتیجه گرفت که شکل هندسی مرزهای غربی ایران تأثیر فراوانی بر امنیت مرزی ایران و درنتیجه امنیت ملی کشور دارد. در میان اشکال هندسی سه‌گانه مرز، در مرزهای محدب منطقه مهران و قصر شیرین و نفت شهر باید هزینه بیشتری صرف نگهداری از مرز و تأمین امنیت مرزی نمود؛ زیرا تهدیدات بیشتری متوجه آن بوده و حساسیت بالاتری نسبت به مرزهای معمولی دارد درنتیجه باید به لحاظ نظامی، نیروی انسانی و ... امکانات بیشتری به این مناطق تعلق گیرد و همین امر موجب بالا رفتن هزینه‌های مرزبانی و نگهداری از مرز در این مناطق می‌گردد. دهلیزهای ورودی در مرزهای محدب باید با تدابیر ویژه محافظت و نگهداری شود. اما مرزهای مقعر کارکرد پدافندی دارند و دهلیزهای ورودی به سمت داخل کشور باید به نحوی آمایش شود تا در زمان بحران از ورود نیروهای کشور همسایه جلوگیری نماید.

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.29252/geores.32.4.222]

نقشه ۵- مرزهای محدب ایران و عراق

منابع و مآخذ

- ابو غزاله، عبدالرحیم (۱۳۸۰)، جنگ عراق و ایران؛ مترجم، نوروزشاد، نادر، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- احمدی نوحدانی، سیروس (۱۳۹۵)، جزوه درسی جغرافیای سیاسی مرز، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- جان‌پرور، محسن (۱۳۹۴)، نگرشی نو بر مطالعات مرزی (مفاهیم، اصول و نظریه‌ها)، تهران انتشارات انجمن ژئوپلیتیک ایران.
- حافظ نیا، محمدرضا و جان‌پرور، محسن (۱۳۹۲)، مرزها و جهانی‌شدن (با نگاهی کوتاه به مرزهای ایران)، نشر پژوهشکده مطالعات راهبردی، چاپ اول.
- حافظ نیا، محمدرضا، احمدی پور، زهرا، قادری حاجت، مصطفی (۱۳۸۹)، سیاست و فضا، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد انتشارات پاپلی، چاپ اول.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۹۰)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، انتشارات پاپلی، چاپ سوم.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۹۱)، جغرافیای سیاسی ایران، تهران، انتشارات سمت، چاپ پنجم.
- خبرگزاری سیروان نوین (۱۳۹۵)، تاریخ انتشار ۱۳۹۵/۷/۱.
- رحیمی، علیرضا (۱۳۹۴)، انتخابات و امنیت ملی از ثبات تا دگرگونی سیاسی، فصلنامه مطالعات راهبردی، دوره ۱۸، شماره ۶۹، پاییز، صص ۳۹-۷.
- زرقانی، هادی (۱۳۸۶)، عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر نقش و کارکرد مرزها با تأکید بر مرزهای جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه ژئوپلیتیک، دوره ۳، شماره ۲، پاییز، صص۱۴۷-۱۱۶.
- زرقانی، هادی (۱۳۸۶)، مقدمه‌ای بر شناخت مرزهای بین‌المللی، تهران نشر دانشگاه علوم انتظامی ناجا، چاپ اول.
- سعادبخش، علی (۱۳۸۰)، اروند رود و تأثیر آن بر مناسبات ایران عراق، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- عامری، فضل الله (۱۳۶۷)، مختصری بر اوضاع اقتصادی و اجتماعی استان کردستان، مجله اقتصادی.

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/georesearch.32.4.222]

- عزتی، عزت الله، میرزایی پور، هوشنگ (۱۳۹۰)، بررسی مناطق مرزی استان کرمانشاه با عراق و نقش آن در اهداف استراتژیک ایران، فصلنامه نگرش های نو در جغرافیای انسانی، شماره ۱۲، پاییز، صفحه ۳۴-۱۹.
- لطفی، حیدر (۱۳۸۶)، نقش مرز در روابط میان همسایگان، مطالعه مورد مرزهای شمال غربی ایران، مجموعه مقالات همایش مرز «چالش‌ها و فرصت‌ها»، جلد دوم، تهران، نشر ادیبان، چاپ اول.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۷۹)، خلیج فارس، کشورها و مرزها، تهران، انتشارات عطائی.
- مک لاخلان، کیت (۱۹۸۶)، چشم‌انداز صلح و ثبات در خلیج فارس، ترجمه، ملک محمدی نوری، حمیدرضا، مجموعه مقالات چهارمین سمینار خلیج فارس، ۱۰ و ۱۱ مهر.
- میرحیدر، دره (۱۳۷۱)، مبانی جغرافیای سیاسی، چاپ و نشر علامه طباطبایی، تهران، انتشارات سمت، چاپ اول.
- نباتی، علی آقا (۱۳۸۴)، زمین شناسی و توان معدنی استان آذربایجان غربی، فصلنامه زمین شناسی، دوره دهم، شماره ۳، صص ۲۲-۱۳.
- Glassner, M. (1993), Political geography, Hoboken
- www.fa.wikipedia.org
- www.scipost.ir
- www.tabaghesheshom.loxblog.com
- www.Tak-ir.com

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.29252/geores.32.4.222]